

İslam Dünyasında Coğrafya İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi ^a

MEHMET BÖLÜKBAŞI ^b

Öz: Bu çalışmada İslam dünyasında yazılmış coğrafi kaynakların tanıtımı ele alınmış ve Coğrafi eserlerin ortaya çıkış nedenleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca coğrafi çalışmaların tarih boyunca geçirdiği evrelere değinilmiştir. Bu bağlamda İslam Dünyasında Coğrafi çalışmaları tür ve şekilleri ayrıntılı olarak ortaya konmuştur. Çalışma çerçevesinde İslam Dünyasında yazılmış belli başlı Coğrafi kaynaklar hakkında genel bilgi de verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, coğrafya ilmi, coğrafi çalışmalar, coğrafi kaynaklar, İslam dünyasında coğrafi çalışmalar.

The Emergence and Development of the Geographical Knowledge in Islamic World

Abstract: This study focuses on the promotion of geographical sources and the reasons for the emergence of the Geographical works have been emphasized and it also referred to the phases throughout the history of geographical studies. In this regard type and form of geographical studies in Islamic world are set out in details. In the framework of the study, general information about the major geographical sources written in the Islamic world have also tried to provide.

Keywords: Geography, geography science, geographic studies, geographic sources, geographical studies in Islamic world.

---

^a Bu çalışma 2018 tarihinde Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunduğumuz 9- 14. *Yüzyıllar Arası Yazılmış Arapça Tarih Kaynaklarında Terminoloji* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

^b Ankara Üniversitesi, SBE, Arap Dili ve Edebiyatı Programı
blkbamehmet@gmail.com

Giriş

Batlamyus'un (Ptolemaios, ö. 168) o zamanki dünyayı tanıtan kitaplarına ad olarak verdiği Coğrafya (geographia) kelimesi, Grekçe'de yeryüzünü anlatan yazı mânasını taşımaktaydı. Kelime cuğrâfiyâ (جغرافيا) şeklinde Arapçalaştırılarak 13. yüzyılda Muhammed b. Ebû Bekir ez-Zührî ve İbn Saîd el-Mağribî gibi Arap coğrafyacıları tarafından da kullanılmıştır.¹ Daha önce ise Hârizmî (ö. 232 / 847'den sonra), eserine coğrafyanın Arapça karşılığı olarak düşündüğü Sûretü'l-arzé (صورة الارض) adını verirken Mes'ûdî de (ö. 345 / 956) kelimeyi "kat'u'l-arz" (قطعة الارض) (yeryüzü araştırması) şeklinde mânalandırmıştır.² Ortaçağ İslâm coğrafyacıları bu ilmi modern meslektaşları gibi, iyi tanımlanmış ve sınırları belli bir bilim dalı olarak tanımıyorlardı. Bundan dolayı coğrafyanın çeşitli dallarıyla ilgili hususlar, astronomi, kozmografya, felsefe, matematikî coğrafya, tasvirî coğrafya gibi çeşitli konular içinde ve seyahatnâmelerde dağınık şekilde bulunmaktaydı. O dönem yazarları coğrafi eserlere el-Mesâlik ve'l-memâlik, Kitâbü'l-Büldân, Suverü'l-ekalîm, Kitâbü Nüzheti'l-müştâk fihtirâkı'l-âfâk, gibi değişik adlar vermişlerdir.³

1. İslam Dünyasında Coğrafya İlminin Başlangıcı

İslâmiyet öncesinde Araplar, Arabistan ve komşusu olan bölgeler hakkında bazı coğrafi bilgilere sahiptiler. Bunun yanında gezegenlerin hareketleri, gökyüzü ve yıldızlar hakkında da günlük gözlemlerine dayandırdıkları bazı bilgileri vardı. Bu bilgilerden seyahatlerinde, takvim düzenlemelerinde ve hava durumu tahminlerinde faydalanıyorlardı. Arapları coğrafya konusuna yönlendiren temel sebepler vardır. Bunlardan biri Müslümanların Hac ibadetini yerine getirebilme düşüncesiydi. Müslümanlar dünyanın neresinde bulunursa bulunsunlar, gerekli maddi imkânlarla sahip olurlarsa Hac görevini yerine getirebilmek amacıyla Mekke'ye gitmek zorundaydılar. Mekke'ye kadar gidebilmek için yolları ve konak

¹ Biruni, el-Kanunü'l-Mesudi, Haydarabad 1954-56 c.2 s.588

² İbn Havkal, Siretü'l-arz,s.329-330

³ Mesudi, Murucu'z-zeheb (ed.C.Pellat), Beyrut 1960. s.148

yerlerini bilmeleri gerekirdi. Bir diğer önemli sebep; ilim öğrenmek için yapılan seyahatlerdir. İslam coğrafyasının genişlemesine bağlı olarak buralara seyahatler düzenlemiş ve burada İslamiyet'i yaymak için çeşitli sahabeler buralara gönderilmişti. Buralara seyahatleri gerçekleştirmek için gitmek istedikleri yer ve bölgeleri bilmeleri gerekiyordu. Bu nedenle coğrafya ile ilgili yazılan ilk bilgiler Müslümanların yaşadığı bölgelerden bahseder. 8. yüzyılda Abbâsî Devleti'nin kurulmasından sonra Yunan, İran ve Hint astronomi coğrafya çalışmalarının İslâm dünyası tarafından tanınmasıyla coğrafya bir ilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç, bir Hintli bilim heyetinin Abbâsî sarayına bazı Sanskritçe astronomi eserlerini getirdiği 771 veya 773 tarihinde başladı. Bu çalışmalarla Müslüman bilginler Hintliler'in yeryüzünün şekli, dönmesi, bilinen son sınırları, üzerini örten kubbe ve Orta Hindistan'dan hesap edilen enlem ve boylamlar gibi coğrafya-astronomi bilgilerinden haberdar oldular. Yine bu dönemde, aralarında Zicü's-Şâh ve Âyinnâme gibi eserlerin de bulunduğu astronomi ve eski İran tarihi üzerine yazılmış birçok Pehlevîce kitap Arapça'ya tercüme edilmiştir. Sâsânî dönemine ait çeşitli haritalar ve arazi ölçüm kayıtları, IX. yüzyılda tasvirî coğrafya üzerinde Arapça çalışmaların temelini atan İslâm coğrafyacılarına hazır kaynak teşkil etmiştir. Astronomi ve coğrafya konusundaki eski Yunan kaynaklarının da İslâm coğrafyasının gelişmesinde derin tesirleri olmuştur. Arapça'ya tercüme edilen Grekçe eserler arasında Batlamyus'un Almagest (Ar. el-Mecisfî), Geographia (Ar. Cografya) ve Tetrabiblos'u (Ar. el-Makalâtü'l-erbaa) ile Aristo'nun Meteorologica'sı (Ar. el-Âsârü'l-ulviyye) başta gelmektedir.⁴

2. Klasik Dönem Coğrafya çalışmaları

İslâm Coğrafyacılığının klasik dönemlerini 9. ve 10. Yüzyıllar oluşturur.⁵ Bağdat'ta Halife Me'mûn'un (813-833) himayesinde

⁴ İbn Haldun, The Muqaddima (trc. F.Rosenthal), London 1958 s.105-117, M. Rinaud, Introduction Générale à le Géographie des Orinetaux, Paris 1848; C. Nalino, İlmü'l-felek ve târihuhû inde'l-Arab fi'l-kurûni'l-vustâ, Roma 1911-12

⁵ İgnati Ulianovich Krichovsky, Tarihu'l Edebi'l Coğrafi'l Arabi, Arap çev: Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963,1, s.155

çalışan Müslüman ilim adamları Grekçe eserlerden sağlanan coğrafi bilgileri tahkik ettiler ve özellikle Batlamyus'un bir derecelik kavsın uzunluğu için bulduğu 662 / 3 Arap miline tekabül eden uzunluğun gerçek değerini hesaplamak için yeryüzünü ölçme çalışmaları yaptılar. "es-Sûretü'l-Me'mûniyye" adını verdikleri bir dünya haritası çizdiler. Ancak bu harita günümüze kadar gelmemiştir. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî Batlamyus'un Geographia kitabından elde ettiği bilgilere dayanarak bir dünya haritası çizmiştir bu harita da günümüze ulaşmamıştır. Yazar Kitâbü Sûretü'l-arz adlı eserinde Yunan iklim bölgelerine uyan tarifler vermiştir.⁶ Hârizmî'nin bu haritası yeniden düzenlenerek yayımlanmıştır. Hârizmî'nin çalışma metodunu sürdüren İbn Serâbiyûn (Suhrâb) ise Kitâbü Acâibi'l-ekalîmi's-seba'yı 902-945 arasında kaleme almıştır.

İbn Serâbiyûn genellikle Hârizmî'yi takip etmiştir, ancak birçok durumda şehir, dağ ve nehir ağzlarının enlem ve boylamlarına 5° daha eklemiştir. İbn Serâbiyûn ayrıca Hârizmî'nin eserinde bulunmayan bir harita çizim tekniğini de göstermiştir.⁷

2.1. Irak Coğrafya Ekolü

Genel ve tasvirî coğrafya üzerinde ilk defa sistematik olarak yazı yazarlar 9. yüzyılın ortalarında Irak'ta ortaya çıkmaya başlamıştır. 9. yüzyılın ortalarında Irak coğrafya ekolü ve 10. yüzyılda da Belh coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır. Irak'ta ortaya çıkan ekolün en önemli temsilcileri İbn Hurdazbih (300/912), Ya'kubî (292/905), Mes'ûdî (345/958), İbnu'l-Fakih (289/902), İbn Rüsteh ve Kudame b. Ca'fer (337/948)'den oluşmaktadır. Belh coğrafya ekolünün önemli temsilcileri ise Belhî (322/934), İstahrî (ö.340/952'den sonra), İbn Havkal (ö.367/977) ve Makdisî (ö. M. 10. yüzyıl)'den meydana gelmektedir. Irak coğrafya ekolü ile Belh coğrafya ekolü arasındaki en temel farklılık, bölgesel coğrafyaya geçiş olarak nitelenebilir. Irak coğrafya ekolünün temsilcileri Dünyayı bir bütün olarak ele

⁶ Nşr. Hans von Mzik, Leipzig 1926

⁷ S. Razia Ja'frî, al-Khwarizmi's Geographical Map of the World, Dushanbe-Srinagar 1985

alıp eserlerinde bir dünya tasnifi ve tasviri yapmışlardır. Belh coğrafya ekolünün temsilcileri ise, Dünya tasvirinden ziyade, İslâm ülkelerinin ve halklarının geniş ve ayrıntılı anlatımları üzerinde durmuşlar çalışmalarında, İslâm topraklarının dışında kalan ülkelerin bahislerine yer vermemişlerdir.⁸

Irak Coğrafya Ekolünün en önemli coğrafyacıları arasında İbn Hurdâzbih, Ya'kübî, Mes'ûdî, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüste ve Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib bulunmaktadır. Aslen İran'lı olan ve dünyayı ilk tarif eden coğrafyacı Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih'tir (ö. 300 / 912) ve bundan dolayı kendisine "İslâm coğrafyasının babası" unvanı verilmiştir. İranlı olan İbn Hurdâzbih, Cibâl bölgesinde posta işlerinde çalışan bir devlet memuru idi. Coğrafya konusunda en önemli çalışması olan Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik günümüze kadar ulaşmıştır.⁹ Bu eser, daha sonraki dönemlerde tasvirî coğrafya üzerinde çalışan birçok coğrafyacıya kaynak teşkil etmiştir.

Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik: İbn Hurdazbih'in en önemli eserlerinden birisidir. İbn Hurdâzbih'in kendisine İslâm coğrafyacılarının babası unvanını kazandıran en önemli çalışmasıdır. Eserin girişinde müellif, Batlamyus'un kitabını (Geographia) yabancı bir dilden (muhtemelen Süryânîce veya Grekçe) Arapça'ya tercüme ettiğini söyler; ancak bu tercüme günümüze ulaşmamıştır. Kitâbü'l-Mesâlik Coğrafya yazıcılığında, Irak bölgesinin hilâfet merkezi olması esasına göre düzenlenen ve Irak ekolü kitapları adıyla bilinen eserlerin ilkidir. Verilen bilgilerin büyük kısmı kara ve deniz yollarına hasredilmiş, bu yolların dört yönde gelişmesi izlenerek Hindistan ve Çin gibi ülkeler tanıtılmıştır. İbn Hurdâzbih'in kaynak olarak Sâsânî döneminden kalma kayıtları kullandığı bilinmektedir. Posta ve haberleşme müdürlüğü yapmasından dolayı herhalde bu gibi kayıtlara ulaşmakta güçlük çekmemiştir; ayrıca bazı seyyahların özel notlarına bakabildiğinden eserini güvenilir kaynakların ışığında kaleme almıştır. Çoğunlukla

⁸ Murat Ağan, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, İstanbul, 2002, s.313

⁹ Nşr. Goeje, BGA, VI, Leiden 1889

İran tesirinde kaldığı görülen İbn Hurdâzbih eserinde kullandığı metodolojide, bilgilerin tasnifinde ve nihayet coğrafi terimlerin tercihinde daima Fars kültürünün izlerini sergilemektedir. Eski İranlılar dünyayı, İrânşehr merkezde olmak üzere “kişver” adı verilen ve her birinde çeşitli ülkeler bulunan yedi hâkimiyet bölgesine ayırmışlardır. İbn Hurdâzbih de eserinde bölge tariflerine, onlar gibi “dil-i İrânşehr” (İrân’ın kalbi) dediği Sevâd’la (Irak) başlamaktadır. Müellif kitabı 232 (846-47) yılı civarında yazmış, daha sonra özetleyerek 272’den (885) önce tekrar kaleme almıştır. Hûdûdü’l-âlem’in yazarı ve Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî gibi coğrafyacılar başta olmak üzere birçok âlim tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁰

Irak okulunun bir diğer önemli coğrafyacısı Bağdat’ta doğan Ebü’l-Abbas Ahmed b. Ya’küb b. Ca’fer el-Kâtib el-Ya’kübî (ö. 292 / 905)’dir.¹¹ Bağdat’ta doğan Ya’kübî uzun süre Ermenistan ve Horasan’da kalmıştır.¹² Hindistan’a ve Filistin’e gitmiştir. Ya’kübî, Hindistan, Çin, Mağrib, İrân, Endülüs ve Suriye’nin yanı sıra diğer birçok Arap ülkesine de seyahatlerde bulunmuştur.¹³ Kitâbü’l-Büldân’ın yazarı olan Ya’kübî İbn Hurdâzbih’in usulünü takip etmiştir yazdığı eserde tuttuğu yol, toplamış olduğu bilgilerin bir özetini çıkarmak olmuştur.

Kitâbü’l-Büldân: Ya’kübî, uzun süren araştırmalardan ve seyahatlerden sonra topladığı malzemeyi değerlendirerek yazdığı eserini 278 (891) yılında tamamlamıştır. Eser Bağdat ve Sâmerâ’nın tasviriyle başlar; ardından İrân, Turan, Afganistan, Arabistan, Hindistan, Çin, Bizans ülkesi, Suriye, Mısır, Nûbe, Kuzey Afrika, Sicistan ve Horasan anlatılır. Bu bölgelerdeki yerleşim

¹⁰ Eserin günümüze ulaşan şekli, Fransızca tercümesiyle ilk defa Kudâme b. Ca’fer’in Kitâbü’l-Harâc’ının bir bölümü ile birlikte Bibliotheca geographorum arabicorum serisinin VI. cildi olarak Michael Jan de Goeje tarafından yapılmıştır. Leiden 1889, 1967 ve daha sonra Muhammed Mahzûm tarafından (Beyrut 1988) neşredilmiş, Fuat Sezgin de Goeje neşrini esas alarak tıpkıbasımını yapmıştır. Hüseyin Karaçanlu ise kitabı Farsça’ya çevirmiştir (Tahran 1370).

¹¹ Hayrettin Zirikli, Kamusu’l-A’lâm, Kahire, 1954-59, I, 90; İ. U. Krichovsky, I, 158

¹² Carl Brockelmann, Tarihu’l-Edebi’l-Arabî, ter: Halim en-Neccar, Kahire, 1977, IV, 236; Hayrettin Zirikli, Kamusu’l-A’lâm, Kahire, 1954-59, I, 191

¹³ İ. U. Krichovsky, Tarihu’l-Edeb, I, 158

merkezleri, aralarındaki mesafeler, fetihleri, halkları, vergi miktarları, coğrafi durumları hakkında bilgi verilir.¹⁴

2.2. Belh Coğrafya Ekolü

Irak İslâm coğrafya okulu çalışmalarını genel ve tasvirî coğrafya konularına ayırırken X. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da bugün Belh İslâm Okulu diye adlandırılan yeni bir coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır. Bu ekolün yazarları, Müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak çalışmalarını geniş ve ayrıntılı bir şekilde İslâm ülkelerinin coğrafyası üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu durum, eski eğilimlerden ayrılma ve bölgesel coğrafyaya doğru bir adım atma sayılır. Okulun kurucusu Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'dir (ö. 322 / 934). Belhî gençliğinde Bağdat'ta filozof Kindî'nin talebesiydi. Orta Asya'ya döndükten sonra eserini yazmıştır. Ömrünün son dönemlerinde de İslâm ülkelerinin çeşitli yerlerinin bölgesel haritalarını çizmiştir. (308 / 920 ve 309 / 921). Belhî'nin genelde Suvrû'l-ekalîm adıyla bilinen coğrafya kitabı Makdisî tarafından el-Emsile ve sûretü'l-arz şeklinde zikredilir.¹⁵

Belh okuluna mensup coğrafyacılar İslâm ülkelerini bölgelere ayırmış ve her iklimin ayrı bir haritasını çizmişlerdir. Yuvarlak bir dünya haritası çizerek Mekke'yi bu haritanın merkezinde göstermişlerdir. Genel olarak coğrafi gerçekleri Kur'an ve hadisteki kavramlarla desteklemek istemişlerdir. Ayrıca çalışmalarını İslâm ülkelerinin coğrafyası üzerine yoğunlaştırarak coğrafyaya İslâmî ve siyasî bir renk vermek istemişlerdir. İslâm ülkelerinin sadece coğrafi bölgeler esasına göre taksimi ve o bölgelerin haritalarının çizimi zamanın coğrafya düşüncesinin gelişmesinde olumlu bir gelişme olmuştur. Böylece onlar, zamanlarında coğrafi sınırları belirlenmiş ülke kavramını ilk defa ortaya koyan Müslüman coğrafyacılar arasında yer almışlardır. Bu okulun ilk mensupları arasında Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (ö. X. yüzyılın ikinci yarısı) başta gelir. İstahrî, eseri Mesâlikü'l-memâlik'i yirmi iklime (bölgeye) ayırmıştır. Çalışmalarındaki asıl

¹⁴ Murat Ağarı, Ülkeler Kitabı, İstanbul, 1992

¹⁵ Bevens, 1988: 25-27; Ahsenü't-tekasîm, s. 4

önemli nokta, önceden hiç kimsenin yapmadığı iklim haritalarını çizmiş olmasıdır. İstahrî İslâm ülkelerinin çeşitli bölgelerini gezmiştir, bu yüzden bilgileri kısmen şahsî gözlemlerine dayanır.¹⁶

İbn Havkal olarak tanınan Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal Kitâbü Sûreti'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik) adlı kitabını yaklaşık 977'de tamamlamıştır. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen İbn Havkal genç yaşından itibaren coğrafya ile ilgilenmeye başlamış ve çok yer dolaşmıştır. Eseri İstahrî'ninki ile karşılaştırıldığında ondan çok istifade ettiği, ancak Afrika ve İspanya hakkındaki bilgilere büyük eklemeler yaptığı anlaşılmaktadır. İslâm ülkelerinin yirmi iki haritasını çizmiştir. İbn Havkal'a göre İstahrî'nin bazı haritaları mükemmel, bazıları ise eksiktir. Bu yüzden İstahrî'nin kendi isteği üzerine karışık ve eksik olan haritaların bazılarını yeniden çizmiştir.¹⁷ İbn Havkal'ın yaptığı haritalar hiç şüphesiz İstahrî'ninkilerine göre daha gelişmiştir.

Belh okulunun en araştırmacı coğrafyacısı, Makdisî veya Mukaddesî olarak tanınan Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî'dir (ö. X. yüzyılın sonları). Fıkıh eğitimi görmüş olan Makdisî, İslâm memleketlerinde çok uzaklara varan geniş seyahatler yapmış ve kırk bir yaşında iken Ahsenü't-tekasîm fî marifeti'l-ekalîm adındaki coğrafi eserini yazmaya başlamıştır. Eseri her ne kadar 985 yılında tamamladıysa da 997 yılına kadar ona eklemeler yapmaya devam etmiştir. Coğrafyayı herkes ve her grup insan, hatta daha çok dinî ilimlerle uğraşanlar için, İslâm ülkelerinden haberdar olmaları açısından gerekli bir ilim olarak kabul ediyordu. Ona göre coğrafya fıkıh öğreniminde de gerekli idi. Eserinde İslâm ülkelerini altısı Arap ve sekizi Acem (Arap dışı) olmak üzere on dört iklime ayırmış ve iklimler hakkında yalnız coğrafi bilgiler vermekle kalmayıp aynı zamanda o iklimlerde yaşayan insanların sosyokültürel ve sosyoekonomik yönleri üzerinde de durmuştur. Makdisî kelime ve deyimlere özel mânalar vererek ilk defa Arapça'da bir coğrafya ter-

¹⁶ Gümüüşçü, 1999 s. 334-335; Ağan, 2007 s. 170

¹⁷ Sûreti'l-arz, s. 329-330

minolojisi oluşturmuştur. İslâm ülkelerinin gerçek şekillerini gösterebilmek için, Belh okulunun benimsediği geometrik çizimli haritalardan bir şey anlayamayacağına işaret ederek okuyucunun daha kolay kavrayabileceğine inandığı genel bir ülke haritası çizmek için çaba harcamıştır.¹⁸ Bununla birlikte, 9. yüzyıldan itibaren coğrafyaya olan ilgi oldukça artmıştır. Bu ilgi sadece hükümet memurları, tarihçiler ve seyyahlarla sınırlı kalmamış edebiyatçılar da coğrafya ile ilgilenmeye başlamışlardır. Bu tip bir ilim adamı Arap edebiyatçısı Amr b. Bahr el-Câhiz'dir (ö. 255 / 868-69). Mes'ûdî'nin zikrettiği Câhiz'e ait Kitâbü'l-Emsâr ve acâibü'l-büldân adlı eseri günümüze kadar ulaşmamıştır. Câhiz, iktisadî coğrafya üzerindeki et-Tebassur bi't-ticâre adlı bir kitap yazmıştır. Ona atfedilen diğer eserler arasında, Fırat'ın suyunun Dicle'ninkine üstün olduğunu konu edinen el-Evtân ve'l-büldân ile kozmografyaya dair Kitâbü'l-İber ve'l-itibâr adlı kitaplar bulunmaktadır. Câhiz'in bu konuda yazılmış ilk eserin sahibi olması muhtemeldir. Ona göre kozmografya üzerine ilk eser yazan, Emevî döneminde Pehlevîce'yi kullanan Yasû Matran Fâris adlı bir İranlı idi. Câhiz Kitâbü'l-Hayevân'ında Hintliler'den aldığı bilgilere göre bir kangurunun özelliklerini Hint gergedanına benzetir ki buradan Hintli denizcilerin bu dönemde Avustralya'ya gitmiş oldukları anlaşılmaktadır.¹⁹

3. Elçilerin Raporları ve Denizcilik Literatürü

Bu dönemdeki coğrafya literatürü, sultanlar tarafından Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine yollanan elçilerin yazdıkları raporlarla ve dünyanın çeşitli bölgelerini gezen denizci ve tüccarların naklettikleri rivayetlerle oldukça zenginleşmiştir. Hindistan'a ait en eski raporlardan biri, 800 yılı civarında Abbâsî Veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (ö. 805) bir elçisi tarafından kaleme alınmıştır. Daha sonraki coğrafyacılar bu rapordan geniş bir şekilde istifade etmişlerdir. Güney ve Güneydoğu Asya ile ilgili bu tip bir eser de iki yıl Kamboçya'da yaşamış olan Ebû Abdullah Muham-

¹⁸ Ahsenü't-tekâsîm, s. 62

¹⁹ Nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, Beyrut 1966

med b. İshak tarafından hazırlanmıştır. 845'te Kurtuba Emîri II. Abdurrahman, Gazâl olarak bilinen Yahyâ b. Hakem el-Bekrî'yi (ö. 250 / 864), daha evvel 844'te Endülüs'e saldıran Vikingler'le ticarî ilişkiler kurmak üzere İrlanda'ya yollamıştır.

Bekrî, Viking Kralı Turgeis ve karısı Ota ile görüşmüştür.²⁰ Silsiletü't-tevârîh'in bir bölümünü teşkil eden Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind adlı eser Ebû Zeyd es-Sîrâfî tarafından yine bu dönemde kaleme alınmıştır (851). Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind, Çin ile Basra körfezi arasında gemicilik yapan Süleyman et-Tâcir ve diğerlerinin raporlarını kapsar. Eser adalar, denizlerdeki balıklar, civarda yaşayan halk ve diğer ilginç şeylerden bahseder; Çin ve Hindistan hakkında geniş bir tasvirle son bulur. Konu ettiği bölge hakkında en eski ve en güvenilir kaynaklardan birini oluşturan ve bu yüzden daha sonraki dönemin yazarlarından birçoğunun kendisinden faydalandıkları eser, Jean Sauvaget tarafından Arapça metni ve Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Paris 1948). Bu kategorideki eserlere, Büzürg b. Şehriyâr tarafından yazılan Kitâbü Acâibi'l-Hind (Livre de Merveilles de l'Inde, Arapça metnin neşri P. A. van der Lith, Fransızca tercümesi Marcel Devic, Leiden 1883-1886) adlı eser de dahildir. Bu eser, yazar tarafından derlenen 900-953 yılları arasına ait denizci hikâyelerinin bir koleksiyonudur. Bu tür eserlere meşhur Elf leyle ve leyle de (Binbir gece masalları) eklenebilir. Bu masallar eğlendirici özelliklerine ek olarak aynı zamanda yedi deniz, kıyı ülkeleri ve adalarla ilgili konularda önemli bir coğrafî kaynak niteliğindedir.²¹

4. Sefaret Heyetleri ve Seyahat Notları

921 yılında Halife Muktedir Billâh, Hazarlar'a karşı savunmasını geliştirebilmesi için kendisine yardım etmek üzere bir sefir ve bölgesinde İslâm'ı yaymaya çalışmak üzere de bir âlimin gönderilmesini isteyen Volga Bulgarları'nın kralına bir heyet yollamıştır. Sefâret kafilesine refakat eden Ahmed b. Fadlân Risâle adlı eserinin

²⁰ S. M. Ziaddin Alavi, Arab Geography in the Ninth and the Tenth Centuries, Aligarh 1965

²¹ G. R. Tibbets, Arab Navigation in the Indian Ocean, London 1971

de uzun süren bu seyahatten çok değerli bilgiler aktarmış ve kafilenin karşılaştığı çeşitli kabilelerden bahsetmiştir. Risâle, Volga bölgesi ve yaklaşık 60° kuzey enlemine kadar olan bölgelerin topografyasından bahseden Arapçadaki ilk bilgi kaynağıdır.²²

Eser Risâletü İbn Fadlân adıyla Sâmî ed-Dehhân tarafından yayımlanmıştır (Şam 1959). 965'te Alman İmparatoru I. Otto'ya iki heyet yollanmıştır. Bunlardan birincisi, aralarında Mağribli bir yahudi olan İbrâhim b. Ya'küb et-Turtûşî'nin de bulunduğu Kuzey Afrika'nın Fâtımî yöneticileri tarafından yollanan heyet, ikincisi ise Kurtuba halifesi tarafından yollanan ve içinde İbrâhim b. Ahmed et-Turtûşî'nin de bulunduğu heyet idi. İmparator her iki elçi heyetini Magdeburg'da kabul etti ve heyetler döndükten sonra İbrâhim b. Ya'küb ile İbrâhim b. Ahmed intibalarını yazıp o dönem Orta Avrupa'sı hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.

Bu dönemin seyyahlarından biri de 942'de Sâmânî Sultanı II. Nasr'ın sarayını ziyarete gelen bir Çin heyetinin dönüş yolculuğunda onlara refakat eden Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Yenbû el-Hazrecî idi. Batı ve Doğu Türkistan'ı (Sinkiang) kateden Ebû Dülef bilinmeyen bir yoldan Çin'e girmiş ve oradan Hindistan'a geçerek Sicistan yoluyla İslâm ülkesine dönmüştür. Yâ'küt, Kazvîni ve diğer bazı yazarlar bölge konusundaki rivayetlerinden çeşitli alıntılar yapmışlardır. Ancak Srinagar örneğinde olduğu gibi bazı haberleri gariptir ve güvenilir değildir. Dönemin bir başka seyyahı, 975 yılında meşhur Fâtımî kumandanı Cevher es-Sıkkî tarafından diplomatik bir görevle Nûbe ülkesine yollanan İbn Selîm el-Üsvânî'dir. Sadece Makrîzî ve İbn İyâs tarafından yapılan özetleri günümüze ulaşmış olan Kitâbü Ahbâri'n-Nûbe ve'l-Mukurre ve Alve ve'l-Bücce ve'n-Nîl adlı kitabında yazar Nil hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.²³

5. Coğrafya İlminin Gelişmesi (13. ve 16. Yüzyıllar)

İslâm coğrafyası her ne kadar 12. yüzyılda hem coğrafi düşün-

²² M. Muhammed Muhammedeyn, el-Cogrâfya ve'l-cogrâfiyyûn, 1983, Dârü'l-Ulûm

²³ Et-Türâsü'l-cogrâfiyyi'l-İslâmî, Riyad 1984

cenin gelişimi hem de eserlerin yüksek edebî bir değer kazanmasıyla en yüksek seviyesine çıkmışsa da coğrafyacılar bu ilim dalının çeşitli branşlarını, özellikle tasvirî ve bölgesel coğrafyayı geliştirmeye devam etmişlerdir. Astronomi bilginleri, coğrafyacılar, seyyahlar ve gemiciler bu ilme önemli katkılarda bulunmuşlardır. 15. yüzyıldan sonra Türkçe ve Farsça daha çok eser yazılmıştır, çünkü bu dillerin ilki Osmanlı Devleti'nin, ikincisi Bâbürlü Devleti'nin saray dili olma özelliğini taşımaktaydı. Bununla birlikte Astronomik Coğrafya gelişme göstermeye başlamıştır. Merâğa Rasathânesi'nde Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 1274) birçok seçkin bilim adamının iş birliğiyle astronomi araştırmaları yapmıştır. Tûsî gezegenlerin hareketi konusuna önemli katkılarda bulunmuştur ve sonradan "Tûsî'nin rotatif kuvvet teorisi" olarak adlandırılan teoriyi ortaya atmıştır.²⁴

Horasan Valisi Uluğ Bey (Muhammed Taragay, ö. 1449) Semerkant'ta bir rasathâne kurmuştur. Uluğ Bey'in ekliptik eğim için bulduğu $23^{\circ} 13' 17''$ değeri, zamanındaki gerçek değerinden sadece 32 saniye farklıdır. Semerkant'ın enlemini $39^{\circ} 37' 33''$ olarak ölçtü. Uluğ Bey gece ve gündüz eşitliğinin yıllık gerilemesini de (presesyon) $51' 4''$ olarak tesbit etmiştir ki bugün gerçek değerinde sadece $50' 2''$ olduğu bilinmektedir.²⁵ Bununla birlikte, Genel ve matematikî coğrafya konularında eser veren bu dönemin en önemli yazarı İbn Saîd el-Mağribî'dir. (ö. 1286). Batlamyus-İdrîsî geleneğini takip eden İbn Saîd Kitâbü'l-Coğrâfya'sında tanıttığı yerlerin koordinatlarını verir ve çağdaşı kaynaklara dayanarak İdrîsî'ye göre daha yeni bilgiler sunar. Yine genel ve matematikî coğrafya konularında diğer bir önemli isim, İbnü'l-İbrî (Barhebraeus) olarak bilinen Ebü'l-Ferec Yuhannâ (Gregorius) el-Malatî'dir (ö. 1286). Ebü'l-Ferec Batlamyus'un Almagest'ini şerhederek kozmografya ve astronomi üzerinde Süryânîce Salâh Hünÿânâh adlı bir kitap yazdı. Matematikî coğrafya konusunda benzersiz bir çalışma sayılan bu eser, daha çok Bîrûnî'nin bilgilerini yansıtır. Bu eserde ve Manâris Kudşî (Menâratü'l-akdes) adlı diğer eserinde de coğrafi

²⁴ Seyyed Hossein Nasr, "al-Tûsî", a.e., XIII, 511

²⁵ T. N. Kari-Niazov, "Ulugh Beg", a.e., XIII, 535-537

değeri olan önemli bilgiler nakletmiştir.²⁶

Ortaçağ İslâm dünyasının son büyük coğrafyacı, ilmî yeteneğinin yanında askerî dirayetini de ispat eden Hama Valisi Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ali'dir (ö. 1331). Takvîmü'l-büldân adlı eserinde bir cetvel halinde ülke ve şehirlerin koordinatlarıyla kısa tanıtmalarını veren Ebü'l-Fidâ bilgi kaynağı olarak birçok güvenilir eserden faydalanmıştır. Özellikle Hint Okyanusu ile Atlantik arasında su kanallarının varlığına inanan Bîrûnî'nin görüşlerini savunmuştur. Takvîmü'l-büldân plan açısından Belh okuluna bağlı olmakla birlikte Hârizmî ve İbn Saîd el-Mağribî'nin eserlerinin kategorisine dahil edilebilir. Yazar önsözünde dünya coğrafyasının ana özelliklerini de araştırmıştır.²⁷

Bu dönemde Farsça eser veren en önemli coğrafyacı, Kazvin ve civarında defterdarlık (müstevfi) yapmış olan Hamdullah b. Ebû Bekir b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvînî'dir.(ö. 750/1349). Ünlü coğrafyacı Kazvînî ile karışmaması için daha çok Hamdullah Müstevfi adıyla anılan bu müellifin Nüzhetü'l-kulûb adlı Farsça kitabı esas olarak kozmografik ve coğrafik bir eserdir. İlhanlılar'ın son döneminde ortaya konmuş beşerî coğrafya konusundaki tek kaynaktır. Yönetim, halkın sosyal ve ekonomik yaşamı ve diğer konulardan bahseder. Çizmiş olduğu haritalar geleneksel İslâm haritacılığından farklı bir sisteme sahiptir. Genel coğrafya konusunda eser veren diğer bir coğrafyacı Muhammed b. Yahyâ'dır. Suverü'l-ekâlîm adlı Farsça kitabını 1347'de tamamlamış ve Kirman'daki Muzafferîler'in yöneticilerinden biri olan Mübârizüddin Muhammed'e (1314-1358) ithaf etmiştir. İlk bölümü uzun bir girişten oluşan eserin ikinci bölümü, yedi coğrafi bölgenin anlatıldığı yedi bölüme ayrılmıştır.²⁸

Bu dönem Seyahatnâmeler oldukça bakımından zengindir. İbn Battûta, Endülüslü ve Mağribli birçok seyyah, Asya ve Kuzey Afrika'da Müslüman olan ve olmayan çeşitli ülkeleri dolaşarak

²⁶ İsmâil el-Arabî, Beyrut 1970

²⁷ Géographie d'Aboul-Féda [nşr. M. Reinaud – M. De Slane, Paris 1840

²⁸ S. Razia Ja'frî, al-Khawarzmî's Geographical Map of the World, Srinagar 1985

geriye tarihî ve coğrafi açıdan büyük öneme sahip bilgiler ihtiva eden eserler bırakmışlardır. Bunlardan biri Belensiyeli Ebû Muhammed el-Abderî'dir. Abderî seyahatine 1289'da Mogador'dan başladı. er-Rihletü'l-Magribiyye adlı seyahatnâmesinin önemi, Kuzey Afrika şehirlerini tanıtmalarının yanında temiz bir çevre ve iklim içinde yaşayan çöl sakinlerinin yaşamlarını da canlı bir şekilde tasvir etmiştir.²⁹ Diğer bir seyyah, er-Rihletân adıyla anılan iki ayrı seyahatnâmenin yazarı İbn Rüşeyd el-Endelüsî'dir (ö. 1321). Milû'l-aybe fîmâ cümia bi-tûli'l-gaybe fi'l-vechi'l-muvâcihe ile'l-haremeyn Mekke ve Taybe adlı ilk eseri, Meriye'den (Almeria) başladığı Kuzey Afrika seyahatini, 1290 yılında tamamladığı Eh-lü'l-hadîs adlı ikinci eseri ise özellikle Endülüs'teki kadıları anlatmıştır.³⁰ Diğer bir seyyah da 1309'da seyahatlerine başlayan Abdullah b. Muhammed et-Ticânî'dir. Rihletü't-Ticânî adlı eserinde Kuzey Afrika'dan bahsetmiş ve coğrafi problemlerle beşerî coğrafya konularını tartışmıştır.³¹

Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük seyyahı İbn Battûta (ö. 1377 [?])'dır. O güne kadar hiçbir Müslüman seyyah dönemin bilinen dünyasını onun yaptığı gibi baştanbaşa gezmemiştir. Tanca'da bir Berberî ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen İbn Battûta ilköğrenimini doğduğu şehirde İslâm fıkhı üzerine yaptı. Doğuştan gelen seyahat tutkusuyla genç yaşında hac görevini ifa etmek için 1324'te Mekke'ye doğru yola çıktı ve o başlangıçla hayatının tamamını devamlı şekilde seyahatlerde geçirdi. İbn Battûta Arabistan, Anadolu, Güney Rusya, Hindistan, Seylan, Maldiv adaları, Güneydoğu Asya, Çin, İspanya, Büyük Sahrâ ve Sudan gibi ülkeler başta olmak üzere pek çok yeri dolaşmıştır. İbn Battûta seyahatlerini, kendi edebî üslûbuyla süslü bir şekilde kaleme alan Muhammed b. Muhammed b. Cüzey el-Kelbî'ye yazdırmıştır. Eser Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr adıyla günümüze kadar ulaşmış ve birçok defa neşredilmiş olup yazarın şahsî görüş-

²⁹ Er-Rihletü'l-Magribiyye nşr. Ahmed b. Cedv, Kostantine, ts.; nşr. Muhammed el-Fâsî, Rabat 1968

³⁰ Krachkovski, I, 382-383

³¹ Rihletü't-Ticânî nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, Tunus 1958

lerini ve mistik yorumlarını, ziyaret ettiği ülke halklarının o zamanki sosyopolitik yaşamlarıyla birleştirdiği zengin bir kaynaktır.

XIV. yüzyılda kozmografya konusunda çalışma yapma eğilimi arttı ve âlimler bu ilme eskisinden daha çok önem verdiler. Bunun asıl sebebi, bilim ve felsefede göze çarpan genel gerilemedir. Daha önce ilmî çalışmalar doruğuna ulaştı ve coğrafyada özellikle teorik açıdan müslümanlar Yunanlılar'ı dahi geçerek en yüksek başarıyı elde ettiler. Böylece kozmograflar hazır buldukları geçmişin zengin ilmî verilerine ruhî ve dinî inançlarını katarak Allah'ın varlığını ispat etmeye ve yine O'nun tarafından yaratılan evreni açıklamaya yönelik bir dünya görüşü ortaya koydular. Bu dönemin en büyük kozmografya âlimi, tanınmış sûfî Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) etkisinde kalmış olan Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî'dir. Kazvînî Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât adlı eserinde ulvî âleme, melekût âlemine, süflî âleme ve dünyevî meselelere temas eder. Coğrafya konusundaki eseri Acâibü'l-büldân ile Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd adlarını taşıyan aynı kitabın birbirinden farklı iki nüshasından oluşur. Yâkût'tan istifade eden Kazvînî, onun kozmografya üzerine yazdıklarından pek çok iktibas yaparak coğrafi konuları alfabetik sırayla anlatır.

Kozmografya üzerinde çalışan bir başka yazar, tasavvufî eğitimlerinden dolayı sûfî lakabını alan Şemseddin Muhammed b. Ebû Tâlib ed-Dımaşkı'dır (ö. 727/1327). Çeşitli coğrafi ve mânevî önem taşıyan konulardan bahseden Nuhbetü'd-dehr fî acâibi'l-ber ve'l-bahr adlı eserinde Kazvînî'nin metodolojisini takip etmiştir. 1332'de şöhret bulan İbn Hamdân el-Harrânî Dımaşkı'nın çağdaşdır. Câmiu'l-fünûn ve salvetü'l-mahzûn adlı eserinde dünyanın acaiplikleri üzerinde durmuştur. Bu dönemin son kozmografyacısı Sirâcüddin Ebû Hafs İbnü'l-Verdî (ö. 861/1457) olup Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib adlı kitabıyla tanınmıştır. Ancak coğrafya ile tabiat tarihinin bir birleşimi niteliğindeki eseri çok az ilmî değere sahiptir. Tarihin geri planında coğrafyanın öneminin bilincine varan bu dönemin bazı tarihçileri eserlerinde coğrafi bilgilere de geniş yer vermişlerdir.

Orta Asya'nın en tanınmış tarihçisi Reşîdüddin Fazlullâh-ı

Hemedânî (ö. 1318) Câmiu't-tevârîh adlı eserin yazarıdır. Eseri tarihî coğrafya konusunda bilgiler ihtiva eder. Müellif coğrafya üzerine aynı zamanda Câmiu't-tesânîfi'r-Reşîdî adlı kitabı da içine alan bir monografi yazmıştır.³²

Kısaca İbn Haldûn olarak bilinen Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, Mukaddime adlı eserine genel coğrafya konusunda derlediği bilgileri fazla irdelenmeden almış ve bu bilgileri büyük çoğunlukla Batlamyus'la İdrîsî'nin eserlerine dayandırmıştır. Bununla beraber insanların karakterlerini, sosyal ve ekonomik faaliyetlerini değerlendirmede orijinal düşüncelere yer vermiştir. Hayvan ve bitkilerin içinde yaşadıkları iklim bölgesiyle ilişkili özel durumlarını da göstermiş, iklimin ve çevrenin canlılar üzerindeki etkilerini incelemiştir; asıl katkısı ise beşerî coğrafyaya olmuştur.

Eserlerinde coğrafi bilgilere geniş yer veren önemli tarihçilerden biri, Timurlu Hükümdarı Şâhruh'un (1404-1447) saray tarihçisi olan Hâfız-ı Ebrû adıyla ünlü Nûreddin Abdullah b. Lutfullah b. Abdürreşîd el-Bihdâdânî el-Havâfi'dir (ö. 1430). Müellif gençliğinde Timur'un hizmetinde bulunmuş ve ona Çin seferi sırasında refakat etmiştir. Timur'un ölümünden sonra oğlu Şâhruh'un hizmetine girdi ve çeşitli seferlerine katıldı. Hâfız-ı Ebrû birçok tarihî eser telif etti. Târîh-i Hâfız-ı Ebrû adlı kitabı coğrafi konularla ilgilidir. Hâfız-ı Ebrû ve hâmisî Şâhruh dünya coğrafyasıyla yakından ilgileniyorlardı. Hâfız-ı Ebrû'ya coğrafya üzerine yazma ilhamını, hükümdarın izniyle Farsça'ya çevirdiği Kitâbü'l-Mesâlik ve suverü'l-ekâlîm adlı Arapça eser vermiştir. Bu eserin önsözünde Muhammed b. Yahyâ tarafından yazılan Suverü'l-ekâlîm adlı bir kiptan da söz eder ki bu yukarıda Kirman'da yazılmış olduğu kaydedilen eserle aynı olmalıdır. Hâfız-ı Ebrû, kendi eserinde ülkeleri anlatırken Kitâbü Mesâliki'l-memâlik adlı bir kitaba müracaat ettiğini ve eserin çoğunun bu kiptan tercüme olduğunu söyler. Hâfız-ı Ebrû'nun Farsça'ya tercüme ettiği risâlenin Ebû Zeyd el-Belhî'nin veya daha önce onun eserleriyle karışmış olan

³² Krachkovski, I, 396,

İstahrî'nin bir düzenlemesi olma ihtimali mevcuttur. Çünkü İstahrî'nin eseriyle karşılaştırıldığında iki metin arasında büyük benzerlikler olduğu görülmektedir. Hâfız-ı Ebrû eserinde Batlamyus, İbn Hurdâzbih, Bîrûnî, İdrîsî, Ebü'l-Fidâ ve diğerlerinin yazdıkları ilk döneme ait önemli kaynakların birçoğundan faydalanmıştır. Eserin ilk bölümünde genel ve sistematik coğrafya ile birlikte matematikî ve fizikî coğrafya konularına yer verilmiş, çeşitli ülkeler ayrı ayrı tanıtıldıktan sonra Fars ve Kirman'ın siyasî tarihine girilmiştir. İkinci bölüm Horasan coğrafyasından bahsetmekte olup coğrafi kısmı Mâil Herevî tarafından neşredilmiştir Güney yarım kürenin bilinmeyen toprakları konusunda İbn Sînâ ve Bîrûnî'nin görüşlerini tekrarlar. Eserinde bulunan haritalar İstahrî'ninkilere benzerler ve onun yedi iklimi matematiksel metotla bölmesinin etkisi altında kalmışlardır; ancak onun yuvarlak dünya haritasında güney bölgesi su ile kaplı olarak gösterilmiştir.³³

Tarihçi İbn İyâs (ö. 1524), astronomik ve matematikî coğrafya ile ilgili Neşku'l-ezhâr fi acâibi'l-aktâr adlı bir eserin yazarı idi. Bu coğrafyacı esas olarak ilk devir kaynaklarına bağlı kalmış ve özellikle Mağrib'de, Endülüs'te meydana gelen ilmî gelişmelerden haberdar olamamıştır. Abbâsîler ve daha sonraki dönemlerde Arap-İslâm denizciliği üzerine telif edilmiş birçok eser günümüze ulaşmamıştır. Denizcilik literatürü arasında, gemi kaptanlarının tuttukları günlük notların dışında XV-XVI. yüzyıllara ait Arapça ve Türkçe yazılmış birkaç eser zengin coğrafi bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserlerden o dönemdeki Arap ve Osmanlı denizcilerinin teorik ve pratik yönlerden mesleklerinde epeyce ilerledikleri, Hint Okyanusu ile Akdeniz hakkındaki bilgilerinin geniş ve mükemmel olduğu öğrenilmektedir. Türk denizcileri deniz haritacılığında yüksek bir seviyeye çıkmışlardı. Pîrî Reis gibi Türk denizcilerinin çizdiği deniz plan ve haritalarının, Ortaçağ haritacılığıyla modern haritacılık arasında bir köprü teşkil ettiği bilinmektedir. Denizcilik sahasında Hint Okyanusu'ndaki Arap denizcilerin Ümitburnu'nu dahi dolaştıkları söylenir. 1457'de bir dünya haritası çizen Frau

³³ Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû, Tahran 1349

Mauro'ya göre bir Arap denizcisi 1420'de Ümitburnu'nu dolaşarak Hint Okyanusu'ndan Atlas Okyanusu'na geçmiştir.

XV. yüzyılın en büyük Arap denizcisi, İbn Mâcid adıyla bilinen Şehâbeddin Ahmed b. Mâcid en-Necdî idi. Necidli denizci bir aileye mensup olan İbn Mâcid'in nazım ve nesir halinde birçok eseri günümüze gelmiştir. ³⁴ İbn Mâcid'in önemli coğrafi bilgiler ihtiva eden eserlerinden biri de 895 (1490) tarihli Kitâbü'l-Fevâid fî usûli ilmi'l-bahr ve'l-kavâid adlı kitabıdır. ³⁵ Bu kitap çeşitli denizcilik konuları yanında Hint Okyanusu'ndaki denizcilerin takip ettikleri yolları, birçok limanın enlem derecelerini, on büyük adayı, deniz seyahatleri için elverişli muson rüzgârlarını ve Asya, Avrupa ve Afrika'nın sahil şeridiyle ilgili konuları da ele almıştır. İbn Mâcid, Afrika kıtasını gerçek boyutlarından daha küçük tasavvur etmiş ve Hint Okyanusu ile Atlantik arasında su kanallarının (medhal) bulunduğuna inanmıştı. Kutbüddin el-Mekkî'nin (ö. 1582) yazdığı el-Berku'l-Yemânî fî'l-fethi'l-Ösmânî adlı eserde bahsedildiğine göre Vasco de Gama'nın Doğu Afrika sahilindeki Malindi'den Hindistan'daki Kaliküt'e kadar yaptığı yolculukta ona rehberlik eden denizci İbn Mâcid'dir. İbn Mâcid bu bilgiyi doğrulamakta, ancak Portekizli gemcinin ismini vermemektedir. ³⁶ İbn Mâcid'in çağdaşı denizci Süleyman b. Ahmed el-Mehrî de XVI. yüzyılın ilk yarısında şöhret buldu. Onun Kitâbü'l-ÖUmdeti'l-mehriyye fî zabti'l-Öulûmi'l-bahriyye adı altında yayımlanan beş eseri günümüze kadar ulaşmıştır İbn Mâcid'den faydalandığı anlaşılan Mehrî Hint Okyanusu'nun sahil şeritleri, mevsimlik rüzgârlar ve deniz yolları gibi konularda değerli bilgiler vermiştir. İbn Mâcid ile Mehrî'nin bazı durumlarda kendi bilgileriyle Hint denizcilerinin bilgilerini karşılaştırmaları, Chola (es-Süliyân) metinlerinden haberdar olduklarını göstermektedir. ³⁷

³⁴ Bunlardan yirmi iki tanesi Gabriel Ferrand tarafından (Instructions Nautique et Routiers Arabes et Portugais des XVe et XVIe siècles, I-II, Paris 1921-1923, 1925), üç tanesi de Selâse râhmâncâtü'l-mechûle ismiyle T. A. Shumovsky tarafından yayımlanmıştır. (Moscov-Leningrad 1957).

³⁵ İbrâhim el-Hûrî – İzzet Hasan, Dımaşk 1971

³⁶ Gabriel Ferrand, s. 539-557

³⁷ İbrâhim el-Hûrî, Dımaşk 1970

Sonuç

İslam dünyasının toprakları genişledikçe birçok kültürle, medeniyetle ve dinle karşılaşmışlardır. Müslümanlar fethettikleri ülkelere büyük ilgi duyuyorlardı ve onları tanımak istiyorlardı. Fethedilen bölgeleri tanıma çalışmaları ilk olarak kütüphanelerine açılarak gerçekleştirilmişti. Birçok kütüphaneyi ve dolayısıyla bilim mirasını sınırları içerisinde taşıyan Müslümanlar, var olan birikimden faydalanmak istemişlerdi. Bu amaçla ilk olarak Abbasi halifeliği döneminde tercüme büroları (Beyt'ül Hikme) kurulmuştur.

Tercüme bürolarının kurulması ile birlikte kütüphane raflarındaki kitaplar büyük bir hızla Arapçaya çevrilmeye başlanmış ve böylece Bilim dünyasının kapılarını aralamışlardı. Abbasi Halifeliği çalışmalara büyük bir destek veriyordu, bilim adamlarına sarayda verdiği önemli konumlar bilimsel çalışmalara ilgiyi artırmıştı. Halifeler, sahip oldukları kütüphanelerle yetinmeyerek Bizans krallarına dahi mektuplar ve elçiler göndererek ellerindeki kitapları para karşılığında ülkesine göndermelerini talep ediyorlardı. Bu kitaplar tercüme bürolarında Arapçaya çevriliyor, Müslümanlar çevrilen kitapları özümüyor ve bunlar üzerine araştırmalar yapıyorlardı. Bu dönemde dünya ülkelerinin birçoğunda bilimsel çalışmalar, Müslümanlarda duyulan heyecanı uyandırmıyordu. Bizans, elindeki birçok kitabın diline dahi yabancı kalmıştı. Birçoğu anlaşılmıyor ve sadece kütüphane raflarında bekletiliyordu.

Müslümanların bilim dünyasındaki etkinlikleri 700'lü yıllarda başlamıştı ancak 800'lü yıllardan itibaren ayrı bir canlanma dönemi başlamıştı. Uzun yıllar tercümeyle uğraşan ve tercüme edilmiş eserler üzerine çalışan Müslümanlar, artık bu çalışmalarını özümseyerek 800'lü yıllardan itibaren üretim safhasına geçmişlerdi. Kendi kitaplarını kaleme almaya başlamış bunun yanı sıra tercüme edilen kitaplardaki yanlışları tespit ederek doğrularını da ortaya koyma çabası içerisine girmişlerdi. Bu dönemdeki canlılık matematikten astronomiye, felsefeden coğrafya ve haritacılığa kadar birçok alanda kendini göstermiştir. Abbasi halifelerinden

Halife Me'mun gibi bazı halifeler, bilime o derece ilgi duymakta ve desteklemekteydi ki, zaman zaman kendileri de rasathanelere giderek gözlemler ve çalışmalar yapmaktaydılar.

Müslümanların topraklarını genişletmeleri, onları tanıma ve keşfetme merakını da beraberinde getirmişti. Müslümanlar, fethedilen toprakları sınırlara dahil edip bırakma niyetinde değildiler, onlardan haberdar olmak istiyorlardı. Dolayısıyla fethettikleri bölgelerin topografik verilerini, geleneklerini, coğrafyalarını, bitki örtülerini dinlerini, ekonomilerini öğrenmeleri gereksinimi ortaya çıkmıştı. Fethedilen ülkeleri tanıma çalışması Müslümanlarda coğrafya biliminin gelişmesinde etkin bir rol oynamıştır.

Müslümanların önünde dünya coğrafyası adına Ptoleme (Batlamyus) ve Marinus'un eserleri bulunmaktaydı. Bilinen en eski dünya haritaları onların kitaplarında yer almaktaydı. Ancak onların haritasında da birçok yanlışlıklar yer almaktaydı. Örneğin Ptoleme, Atlas okyanusu ve Hint okyanusunu iç deniz olarak kabul etmekteydi. Güneş'in dünya etrafında döndüğünü ifade ediyordu, dünyanın büyüklüğünü asıl değerinin $\frac{3}{4}$ büyüklüğünde hatalı hesaplamıştı. Ptoleme'den sonra bu alanda çok önemli bir çalışma ortaya koyabilen olmamıştı. Ancak Müslümanlar Ptoleme'nin haritalarından ve verdiği bilgilerden yararlanmış bunu kitaplarında açıkça belirterek kaynak göstermiş olmakla birlikte onun verdiği bilgilerle ve dünya haritası ile yetinmemişlerdi.

Müslümanlar, fetihlerin başladığı yıllarda İslam coğrafyasının her yerine dağılmışlardır. Özellikle ticaret alanındaki hâkimiyetleri, onların sadece İslam ülkelerinin coğrafyasında kalmayarak Çin'e kadar ulaşmışlardı. Üstelik hem kara hem de deniz yolunu kullanmaları daha çok coğrafi bölgeler tanımalarına vesile olmuştu. Müslümanlar, gerek tüccarlar gerek seyyahlar gerekse ilim adamları sayesinde dünyanın pek çok yeri hakkında coğrafi bilgi birikimine sahiptiler ve bunları sürekli kaleme alıyorlardı. 9.yüzyılda Halife Me'mun'un yeni bir dünya haritası yapılmasını istemesi, Müslümanların bu gayretlerini daha çok hızlandırmıştı. Bu emir astronomi, matematik, doğa felsefecisi ve coğrafyacıları bir araya getirmiş, Yunanlıların eserlerinden de yararlanmak

kaydıyla, yepyeni bir dünya haritası ortaya koymalarına vesile olmuştu. Avrupalıların, Müslüman alimler için “onlar sadece Yunanlıları taklit etti” cümleleri, Ptoleme'nin haritası ve Müslümanların ortaya koyduğu dünya haritasının karşılaştırılmasında ne kadar büyük bir yanlış olduğunu ortaya koyar niteliktedir.

Ptoleme'nin Dünya haritasında Me'mün coğrafyasının aksine burada Hint Okyanusu ve Atlantik hala iç denizler olarak sunulmaktadır. Ptoleme'nin Dünya haritasında Mavi renkler denizi, kahverengi renkler karaları göstermektedir. Halife Memun'un çizdirdiği Dünya haritasında ise yeryüzü ana karalarını kuşatan okyanustur. Bu okyanus, Afrika'yı deniz yoluyla dolaşılabilir ve Hint Okyanusu'nu, bir iç deniz olarak gösteren Ptoleme tasvirine karşın, bir açık deniz olarak göstermektedir.

Müslümanlar, Ploteme ve Marinos'un coğrafya anlayışından bağımsız olarak kendi coğrafya anlayışlarını da oluşturmuşlardı. 8. yüzyıldan 9. yüzyıla geçiş döneminde beşeri coğrafya ve tarihsel coğrafya alanında Arap-İslam coğrafya yazımı başlamıştı. Bu tür kartografik tasvirlerin muhtemelen Sasani İran'ın İslam öncesi coğrafya geleneğine bağlı bulunuyordu ve bir dönem sonra coğrafi eserler genellikle Farsça kaleme alınmaya başlamıştı. Müslüman coğrafyacıların çalışmaları 900'lü yıllarda büyük bir birikime sahip olmuştu.

Coğrafi alandaki çalışmalar önceleri, Abbasi sarayında ve özellikle Bağdat'ta gerçekleştirilirken zamanla diğer ülkelerde de çalışmalar yapılmaya başlanmıştı. Genellikle Müslüman tüccar ve seyyahların beşeri coğrafya hakkında çok daha fazla bilgiler sunarak etkili olduğu, matematikçilerin ve astronomi alimlerinin ise dünyanın nizamının anlaşılmasında önemli katkılar sağladığı bir dönem başlamıştı. Bu dönemin günümüze kadar ulaşabilmiş önemli eserlerinden biride 982 yılında Fergana'da, Kuzey Afganistan'ın yöneticisi olan Ferigüni hanedanı Emir Ebu'l Haris Muhammed b.Ahmed'e sunulmuş olan “Hudud el-Alem”di. Farsça yazılmış ilk coğrafya kitabı olarak bilinen Hudud el-Alem'in, kim tarafından yazıldığı tartışmalı olmakla birlikte bazı araştırmacılar Süleyman Tacir tarafından kaleme alındığını, bazıları ise İbn

Ferügün tarafından yazılmış olabileceğini düşünmektedir. Eserin tam ismi “Hudûd el-âlem minel meşrik ile mağrib’dir. Günümüze ulaşan tek nüshayı hazırlamış olan müellif ise Ebu’l-Müeyyed Abdülkayyüm b. Hüseyin b. Ali el Farisi (1258)’dir.

“Hudud el-Alem” Müslümanların coğrafya alanında sahip oldukları bilgi birikimini bizlere gösteren önemli bir coğrafya kitabıdır. Eserin yazarı, yazdığı mukaddimede önceki coğrafyacıardan yararlandığını açıkça dile getirerek şöyle yazmıştır:

“Atalarımızın yazdığı kitaplardan, bilge kişilerin anılarından bulduğumuz bilgilerle, dünyanın her bir ülkesini, özellikle bunların büyüklüğü ve küçüklüğü, nimetlerinin bolluğunu ya da kıtlığını, büyüklüklerini ya da küçüklüklerini, ürünlerinin eksikliğini ve bolluklarını, zenginliklerini, nüfuslarını, topraklarının işlenmişliğini ya da işlenmemişliğini anlattık” Ayrıca bazı yerlerde Batlamyus’dan da alıntılar yapmış ve ondan aldığı kısımlarda Batlamyus’un ismini açıkça zikretmeyi de ihmal etmemiştir. Müellifin, Mesudi ve Hemadani gibi daha önceden önemli eserler bırakan coğrafyacıardan, bazı seyyahlardan ve tüccarların yazdığı bilgilerden de faydalandığı anlaşılmaktadır.³⁸

Farsça olarak yazılmış ilk dünya coğrafyası kitabı niteliğini taşıyan Hudud el-Alem, dünya üzerindeki bilinen denizler, adalar, dağlar, nehirler, çöller hakkında bilgi verdikten sonra dünya ülkelerini tanıtmaktadır. Eserin yazarı kendi döneminde dünya üzerinde bilinen 52 ülkeyi belirleyerek, bunların bilinen şehirlerini ve kasabalarını açıklamaya çalışmıştır. Bu ülkelerden bazıları şunlardır; Çin, Hindistan, Tibet, Dokuzoğuz, Tatar, Yağma, Kırgız, Karluk, Çiğil, Tuhsiler, Kimek, Peçenek, Kıpçak, Macar, Horasan, Maveraünnehir, Sind, Kirman, Fars, Huzistan, Cibal, Deylemistan, Irak, Cezire, Azerbaycan, Ermenistan, Arabistan, SuriyeMısır, Magrib, Endülüs, Rum (Bizans), Slâv, Rus, Bulgar, Alan, Hazar, Buradus, Burtas, Vanandar, Afrika (Zencistan, Zâbec, Habesistan, Buca, Nubya, Sudan)’dır. Fakat eser sadece yeryüzü şekilleri, ülke-

³⁸ Fuat Sezgin, İslam’da Bilim ve Teknik, Cilt: 1-3, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul,2008.

ler ve şehirler hakkında bilgi vermekle yetinmemiştir. Farklı coğrafyada yaşayan toplumların yaşam şekilleri de açıklanmıştır. Eserin bu yönü ona kültür-tarihi kitabı olma niteliği de kazandırmıştır. Hudud el-Alem'in bir diğer önemli özelliği, dünya ülkelerinden bahsederken Türk ülkelerinin coğrafyası hakkında en ayrıntılı bilgi veren eser niteliğini taşıyor olmasıdır.

Mukaddimede ,“Bu kitapta dünya üzerindeki bölgeleri ve dünyanın nizamını, bu bölgelerin gelişimlerini ve eksikliklerini anlattık. Dünya üzerinde bulunan ve şu ana kadar bilinen bütün ülkeleri ve hükümdarlıkları, bu topraklarda yaşayan her bir halkın durumunu, hala hüküm süren hükümdarlarının adetlerini ve bu topraklarda olan biten her şeyi açıkladık”, diyerek kitabını tanıtan müellifin eseri incelendiğinde Toplumların yaşam şekilleri, diğer toplumlar ile ilişkileri, askeri kuvvetleri, silahları, savaşçılıkları, savaş taktikleri, bölgelerin güvenliği ve bunu sağlamak için yaptıkları çalışmalar, halkın mizacı (uyumlu, iyiliksever, barışçı, kötü, huylu) toplumların yabancılara davranışları açıklanmaya çalışılmıştır. Toplumların, şehirlerin yöneticilerinin aldıkları unvanlar, özellikleri, halka davranışları hakkında bilgi vermiştir. Geçim kaynakları, para birimleri hakkında açıklamalar yapılmıştır; ticaret ürünleri (aldıkları sattıkları mallar), yetiştirdikleri ürünler (tarımsal faaliyetleri), çıkardıkları ve isledikleri madenler, kimyasal ürünler, yaptıkları ilaçlar, el sanatları, doğal örtüsü (ağaçları, bitkileri, meyveleri), her bölgeye ait hayvanlar, hayvan yetiştiriciliği hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Dünya'nın yuvarlak olduğunu bilgisi, her ne kadar 1500'lü yıllarda Galileo'nun iddiası üzerine ortaya çıkan bir gerçek gibi yansıtılmaya çalışılsa da yazarın şu satırları ile bu bilginin 900'lü yıllarda çok yaygın bir bilgi olduğunu anlıyoruz, “Dünya bir küre gibi yuvarlaktır ve gök kubbesi dünyanın iki kutup üzerinde döndüğünü gösterir. Bunların birisine Kuzey Kutbu diğerine ise Güney Kutbu denir. Herhangi bir küre üzerinde, birbirini dik kesen iki büyük daire çizerseniz, bu daireler küreyi dört eşit parçaya bölecektir. Bunun gibi Dünya da iki daire tarafından dört eşit parçaya bölünür. Bu dairelerden birisi Ufuk, diğeri Ekvator'dur.

Burada olduğu gibi Müslümanların sahip olduğu matematiksel coğrafya bilgileri hakkında da bilgiler yer almaktadır. Müslümanlar, dünyayı düz bir tepsi gibi düşünmediğinden Çin'in sonrasında da büyük bir okyanusun bulunduğunu bilinmekle birlikte, Amerika kıtasının henüz bilmedikleri anlaşılmaktadır. Batı sınırını Endülüs'te bitirdiklerini ve büyük okyanus da ise çok fazla ilerlemediklerini anlıyoruz. Dünyanın kıtalar dışında kalan büyük kısmını saran bu okyanusun, (doğu ile batı arasında) aynı okyanus olduğunu düşünmektedirler. Bunu ise her iki tarafın sularının incelendiğinde renk koku ve tatlarının aynı olarak tespit etmelerine dayandırmaktadırlar. Kıtaların dünya yüzeyinde kapladığı alanının ise dünya yüzeyinin dokuzda birlik kısmı olduğunu düşünmektedirler.

“Batı Okyanusu'nun suyu renk, tat ve koku bakımından Doğu Okyanusu'nu andırır. Aynı şekilde, batıdaki yerleşim alanları güney ve kuzeyinden denizle birleşir. Bu bölgede yaşayanlar, meskûn yerlere yakın kıyılarda gemiyle yolculuk yapabilirler. Sonuç olarak, kıyaslama yaparak değerlendirmede bulunanlar, bu iki denizin, doğudan ve batıdan dünyayı saran, iki kutuptan geçen, aynı deniz olduğunu söyler. Fakat bu okyanusun görünmeyen yarısında ne olup bittiği bilinmez.”

Eserden anladığımız bir diğer önemli bilgi ise Müslümanların, Afrika kıtasının belli bir bölümü hakkında bilgi sahibi oldukları, güney Afrika hakkında çok fazla bilgilerinin bulunmadığı, burayı güney kutbu olarak değerlendirmekle birlikte çok sıcak olduğu için kimsenin yaşayamadığı yerler olarak nitelendirmeleridir. Habeşliler ve Zengiler ise insanlıktan uzak kalmış milletler olarak değerlendirilmiştir.

982 yılında kaleme alınmış olan Hudud el-Alem, bizlere Müslüman coğrafyacıların sahip olduğu bilgi birikiminin boyutlarını göstermektedir. O dönemde bilinen dünyanın 52 ülkesi hakkında beşeri, tarihi ve kültürel bilgiler sunan eser, günümüze kadar ulaşabilmiş önemli dünya coğrafyası kitaplarından biridir.³⁹

³⁹ Sezin Orhan Kurulay, Hudud el-Alem'e göre 10. Asır'da Türk Boyları, Marmara

Kaynaklar

- A. Miquel, *Le Géographic humain du monde musulman Jusqu au milieu du 11e siècle*. Paris: 1973-80.
- Abu Yusuf Yacub Ibn Ishak el-Kindi, *A Treatise on Meteorology* (ed. Yusuf Yakub Miscony). Bağdad: 1965.
- B. A. Rosenfeld– A. T. Grigorian, “Thābit İbn Qurra”. *DSB*, 13, 288-295.
- Bîrûnî. *el-Kānûnû'l-Mesûdî*. Haydarâbâd: 1954. II, 588.
- C. Nalino, *İlmü'l-felek ve târîhuhû inde'l-Arab fi'l-kurûnî'l-vustâ*. Roma: 1911-12.
- David A. King, “Ibn Yûnus”. 14. 574-580.
- Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, Cilt: 1-3, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul,2008.
- G. Tarif Khalidi, *Islamic Historiography-The Histories of Mesudî*, Albany 1975, s. 157; M. Muhammed Muhammedeyn, *el-Cogrâfya ve'l-cogrâfiyyûn*, 1403/1983 (Dârü'l-Ulûm).
- Gabriel Ferrand, “Le Pilote Arebe de Vasco de Gama”, *Etudes sur la géographie Arabe-Islamique*, Frankfurt 1986, s. 539-557.
- H. A. Kazmi, *The Geographical Concepts of al-Beruni*, Hapur, s. 51.
- I. Krachkovski, *Târîhu'l-edebî'l-cogrâfiyyi'l-Arabî* (trc. Selâhaddin Osmân Hâşim), Kahire 1963-65, I-II.
- İbn Haldûn, *The Muqaddima* (trc. F. Rosenthal), London 1958, s. 105-109, 116-117
- İhvân-ı Safâ, *Resâil*, Beyrut 1376/1957, s. 160-161, 166; W. E. D. Allen, *The Poet and Spac-Wife*, London 1960, s. 1-14
- M. Rinaud, *Introduction Générale à le Géographie des Orinetaux*, Paris 1848
- Macid Fakhri, *A History of Islamic Philosophy*, London 1983, s. 167;
- Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 4, 62; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 329-330
- Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (ed. C. Pellat), Beyrut 1960, I, 148
- Minorsky, *Şerefü'z-zamân Tâhir Mervezî*, London 1942, s. 125, 153

- Murat Ağarı, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, İstanbul, 2002, s.313
- Nafis Ahmad, Muslim Contribution to Geography, Lahore 1947;
- R. Tibbets, Arab Navigation in the Indian Ocean, London 1971
- Raja Bano, Historical Geography of Kashmir, Delhi 1984, s. 3-5, 12; S. M. Ali, Arab Geography, Aligarh 1960; I.
- S. M. Ziaddin Alavi, Arab Geography in the Ninth and the Tenth Centuries, Aligarh 1965
- S. Maqbul Ahmad, India and the Neighbouring Territories, Leiden 1960
- S. Razia Ja'frî, al-Khawarizmi's Geographical Map of the World, Srinagar 1985;
- Seyyed Hossein Nasr, "al-Tüsî", a.e., XIII, 511; T. N. Kari-Niazov, "Ulugh Beg", a.e., XIII, 535-537.
- Sezin Orhan Kurulay, Hudud el-Alem'e göre 10.Asır'da Türk Boyları, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul,2007
- Travels of Abu'l-Hasan Alî b. al-Husayn al-Masudî", 1954, s. 4-15.
- W.Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, London 1928, s. 12-13